

Willem III en de *exclusion crisis*, 1679-1681

W. TROOST

Inleiding

Na het herstel van de Engelse monarchie in 1660 hadden de eerste verkiezingen onder het nieuwe bewind van Karel II in januari 1661 zo'n grote meerderheid aan vurige royalisten opgeleverd dat Karel II de hoop had uitgesproken 'to keep them till they got beards'¹. Geleidelijk aan echter was de relatie tussen koning en politieke natie verslechterd en toen het Engelse Lagerhuis op 21 mei 1679 uiting gaf aan zijn grote wantrouwen tegenover de katholieke troonopvolger Jacobus door hem met 207 tegen 120 stemmen bij 170 onthoudingen van de troonopvolging uit te sluiten, bereikte de verstandhouding tussen Karel II en zijn parlement een dieptepunt.

De koning besloot in juli 1679 zijn weerbarstige parlement te ontbinden, maar ook het nieuw gekozen Lagerhuis zette Karel II onder enorme druk om hem met uitsluiting van zijn broer te laten instemmen. De Engelse koning toonde zich weliswaar bereid een aantal concessies te doen, maar aan de successierechten van Jacobus wilde Karel niet tornen. Na twee jaar politieke strijd slaagde Karel erin zijn opposenten in het Lagerhuis te verslaan zodat de poging om Jacobus van de troonopvolging uit te sluiten als mislukt beschouwd kon worden.

In tweërlei opzicht was stadhouder Willem III geïnteresseerd in het verloop van wat in de Engelse geschiedenis als de *exclusion crisis* bekend staat. Na de vrede van Westminster in 1674 tussen Engeland en de Republiek had Willem III alles in het werk gesteld Karel II in zijn anti-Franse bondgenootschap op te nemen. Begin 1678 leek Willem daar ook in te slagen, maar op het beslissende ogenblik koos de francofiele Karel II toch voor een neutrale buitenlandse politiek. Willem III gaf de hoop op een bondgenootschap met Engeland echter niet op. Openlijke ruzie tussen de koning en zijn parlementariërs over de vraag wie Karel mocht opvolgen, zou een slagvaardig — en voor de Republiek liefst gunstig — buitenlands beleid onmogelijk maken. Daarom drong Willem er tijdens de *exclusion crisis* bij de strijdende partijen voortdurend op aan zich met elkaar te verzoenen.

Als kleinzoon van Karel I en echtgenoot van Mary, de oudste dochter van Jacobus, was Willem bovendien ook zelf partij in de *exclusion crisis*. Mocht het parlement erin slagen Jacobus van de troonopvolging uit te sluiten — en lange tijd leek het er op dat Karel voor de druk van de oppositie zou bezwijken — dan diende Willem zijn eigen rechten veilig te stellen tegenover de aanspraken van de hertog van Monmouth, Karels oudste onwettige zoon die in 1649 geboren was uit zijn verhouding met Lucy Walters.

Welke rol Willem in dit conflict speelde en met welke Engelse politici hij daarbij in contact kwam, staat in het nu volgende centraal².

1 K. Feiling, *A history of the tory party, 1640-1714* (Oxford, 1924) 106.

2 Professor Schöffner stelt in 'Het grote waagstuk. De overtocht van prins Willem III naar Engeland in 1688' in: A. G. H. Bachrach, e. a., ed., *Willem III de stadhouder-koning en zijn tijd* (Amsterdam, 1988) 16 dat Willem zich bij de *exclusion crisis* van enige bemoeienis heeft onthouden. Ik hoop aan te tonen dat dit onjuist is.

Sunderland zoekt steun bij Willem III tegen de exclusionisten

Een van de Engelse hoofdrolspelers was ongetwijfeld Robert Spencer, graaf van Sunderland. Diens politieke ster was gaan rijzen nadat de *popish plot*-hysterie de *country*-oppositie onder leiding van de graaf van Shaftesbury begin maart 1679 in de gelegenheid had gesteld de val van Karels eens zo machtige *lord treasurer*, de graaf van Danby, te bewerkstelligen. Veel Lagerhuisleden associeerden absolutisme en katholicisme zo sterk met elkaar, dat ze de onberispelijke anglicaan Danby die het koninklijk prerogatief inderdaad hoog in het vaandel droeg, ervan beschuldigden 'popishly affected' te zijn³.

Om de *country*-oppositie voor zich te winnen besloot Karel II zijn broer het land uit te sturen en op 21 april 1679 een nieuwe *privy council* te vormen, die hij beloofde meer bij het bestuur te betrekken. Uit de leden van de nieuwe *privy council* selecteerde Karel ook een aantal nieuwe ministers die Karel uitdrukkelijk ondergeschikt aan zich wilde houden. De koning liet niet toe dat een van hen zich tot een eerste minister zoals Danby zou ontwikkelen, want die functie wenste hij met nadruk zelf uit te oefenen⁴. Zo werd er geen nieuwe *lord treasurer* benoemd. Als *treasury commissioners* benoemde Karel onder anderen Lawrence Hyde, een broer van Anne Hyde, de eerste vrouw van Jacobus en Arthur Capel, graaf van Essex, die van 1672-1677 *lord lieutenant* van Ierland was geweest. De graaf van Halifax, in de voorafgaande jaren steeds een pleitbezorger van samenwerking met de Republiek, werd nu ook een van Karels naaste medewerkers. Van grote betekenis zou tevens blijken de benoeming van de reeds genoemde Sunderland tot *secretary of state* en als zodanig belast met de buitenlandse politiek. Oorspronkelijk had Karel sir William Temple, de architect van de triple alliantie van 1668 en lid van de nieuwe *privy council*, willen benoemen, maar sir William had geweigerd, waarschijnlijk omdat hij Karel niet vertrouwde. Sunderland was echter volgens Karel ook geen slechte keus. Zijn tante, Margareth Spencer, was getrouwd met Shaftesbury en Karel hoopte dat hij goede betrekkingen zou kunnen onderhouden met zijn aangetrouwde oom⁵.

Essex, Sunderland en Halifax, die de geschiedenis in zouden gaan als het *triumvirate* kregen de zware taak de aanval van het Lagerhuis op Jacobus te pareren. De aanval op Danby was Shaftesbury en zijn volgelingen, die het van meet af aan op James gemunt hadden⁶, niet ongelegen gekomen. De actie tegen de *lord treasurer* stelde hen in de gelegenheid de aanval op James goed voor te bereiden. Toen dit offensief op 21 mei 1679 door aanneming van de *exclusion bill* leek te slagen, adviseerden Essex, Halifax en Sunderland Karel het parlement te schorsen en aldus te voorkomen dat de *exclusion bill* naar het Hogerhuis ging. Met hun instemming, maar tegen het advies van zijn *privy council* in, ontbond Karel begin juli 1679 zijn parlement, waarmee hij te kennen gaf dat hij het voor onmogelijk hield met deze parlementariërs zaken te doen en bereid was

3 J. Morrill, 'On second thoughts. The later Stuarts. A glorious restoration', *History Today*, XXXVIII (1988) 10.

4 J. R. Jones, *Charles II. Royal politician* (Londen, 1987) 136.

5 J. Kenyon, *Robert Spencer, earl of Sunderland* (Londen, 1958) 23.

6 K. H. D. Haley, *The first earl of Shaftesbury* (Oxford, 1968) 463.

de handschoen tegen hen op te nemen⁷. Voor Karel immers stond de aanval op Jacobus gelijk aan een aanval op de monarchie zelf⁸. Hij was dus niet van plan toe te geven. Dat was echter iets wat Shaftesbury en velen met hem niet doorzagen. Zij gingen ervan uit dat wanneer Karel voldoende onder druk werd gezet, hij wel bereid was Jacobus op te offeren.

Exclusion vormde in de daarop volgende verkiezingen het centrale thema dat de politieke natie in twee kampen verdeelde. De exclusionisten schilderden daarbij de tegenstanders ervan af als verraders van de vrijheid en de anglicaanse godsdienst. Zij hadden succes, want zij behaalden een overweldigende meerderheid⁹.

Karel wilde echter niet van wijken weten. Op 13 oktober 1679 kondigde hij, slechts met voorkennis van Sunderland, in de *council* aan dat hij het parlement pas over een jaar wenste te ontmoeten. Prorogatie van de volksvertegenwoordiging was daartoe het geëigende middel en in de daarop volgende maanden paste Karel deze 'ace in the royal pack' zeven keer toe¹⁰. De koning hoopte dat in de tussentijd de politieke opwindning zou afnemen, waardoor hij de kans kreeg zijn eigen positie te versterken. Zelf wilde Karel II daartoe bijdragen door — weliswaar niet van harte — een anti-Franse buitenlandse politiek te ontwikkelen en als nieuwe staatssecretaris voor buitenlandse zaken kreeg Sunderland de taak die politiek gestalte te geven.

Na de ontbinding van het eerste *exclusion* parlement in juli 1679 zocht Sunderland met toestemming van de koning toenadering tot de Republiek. Zonder de koning te raadplegen vroeg de staatssecretaris Willem III ook persoonlijk naar Engeland te komen om zich solidair te verklaren met Karel en zijn broer. Sunderland rekende erop dat wanneer de kampioen van het Europese protestantisme en de architect van de strijd tegen Frankrijk de koning steunde, de exclusionisten snel terrein zouden verliezen en de hertog van Monmouth, die bij vele exclusionisten grote populariteit genoot zijn troonopvolgingskansen in rook zou zien opgaan.

Henry Sidney, een oom van Sunderland, werd in juli 1679 naar Den Haag gestuurd om de inniger verstandhouding met de Republiek te realiseren. Willem III had Sidney vroeger al eens ontmoet toen hij als kolonel van een Engels regiment in de Republiek gelegerd was¹¹. Veel kwaliteiten bezat Sidney weliswaar niet. Toch leek hij een goede keus omdat de prins het gezelschap van deze levensgenieter, die niet van vrouwen en sterke drank kon afblijven, zeer op prijs stelde¹².

Sidney had de opdracht gekregen met de staten-generaal een verdrag te sluiten waarin

7 Th. P. Courtenay, *Memoirs of the life, works and correspondence of sir William Temple*, II (Londen, 1836) 252.

8 A. Fraser, *King Charles II* (Londen, 1979) 368.

9 Haley, *Shaftesbury*, 552-553.

10 J. R. Jones, *Country and court, England 1658-1714* (Londen, 1978) 210.

11 H. C. Foxcroft, *The life and letters of sir George Savile, Bart. First marquis of Halifax*, I (Londen, 1898) 164.

12 N. A. Robb, *William of Orange. A personal portrait*, II (Londen, 1966) 138. Zie voor informatie over Sidney ook B. D. Henning, ed., *The history of parliament. The House of commons 1660-1690*, III (Londen, 1983) 433-435.

Engeland en de Republiek de vrede van Nijmegen garandeerden. Begin augustus had Sidney zijn eerste gesprek met de prins, die zich in eerste instantie geen duidelijk voorstander toonde van zo'n garantieverdrag, 'for by that we must defend France if it be attacked by the Emperor or any body else'¹³. In een onderhoud met Coenraad van Beuningen, de voorname Amsterdamse regent, die de periode 1674 tot mei 1679 als buitengewoon ambassadeur in Engeland had doorgebracht, vernam Sidney nog meer redenen waarom een garantieverdrag geen goede zaak zou zijn. Het standpunt van Van Beuningen kon niet zomaar genegeerd worden aangezien Amsterdam binnen de Staten van Holland een zeer belangrijke stem had en de Staten van Holland op hun beurt veel gewicht in de schaal legden bij de beraadslagingen en besluitvorming in de staten-generaal. Volgens Van Beuningen zou Frankrijk zeker aanstoot nemen aan een garantieverdrag omdat het impliciet een anti-Franse strekking had. Bovendien durfde men niet met Engeland in zee te gaan 'in the condition we were now in'¹⁴. De Amsterdamse regent achtte het raadzamer dat Engeland eerst met Spanje een verdrag ter handhaving van de vrede van Nijmegen aanging¹⁵. In Engeland wees men dit voorstel evenwel af, omdat Spanje als grote mogendheid niet meer meetelde. Voor binnenlands politiek gebruik was een verdrag met de Republiek volgens Sunderland 'much more considerable and consequently it will be of great reputation to his Majesty's affairs both at home and abroad'¹⁶.

De prins achtte nauwere samenwerking met Engeland niettemin zo belangrijk dat hij alles in het werk stelde om Van Beuningen van het nut van het garantieverdrag te overtuigen. Uiteindelijk slaagde Willem daar ook in. Eind september 1679 noteerde Sidney in zijn dagboek dat Van Beuningen 'approved of the guarantee'¹⁷ en in de vroedschapsvergadering van Amsterdam op 2 oktober stelde laatstgenoemde alles in het werk de steun van de raad voor het garantieverdrag te verkrijgen¹⁸. Zijn inspanning was echter tevergeefs, want op 10 oktober besloot de stad het garantieverdrag met Engeland alleen te accepteren op voorwaarde dat er ook met Frankrijk een defensieve alliantie gesloten werd¹⁹. Amsterdam wilde na de oorlog die het land sterk verarmd had, Frankrijk niet voor het hoofd stoten.

Als alternatief adviseerde Van Beuningen Sidney 'to endeavour to make an alliance with Spain'²⁰, maar in Engeland zon men inmiddels op iets anders. Na de weigering van Amsterdam met het garantieverdrag in te stemmen, besloot Karel opnieuw toenadering tot Frankrijk te zoeken. Al op 3 november berichtte de Nederlandse buitengewone ambassadeur in Engeland, Van Leyden van Leeuwen, 'men twijfelt hier

13 Sidney aan Sunderland, 1-8-1679 in: R. W. Blencowe, ed., *Diary of the times of Charles II*, I (Londen, 1843) 47.

14 *Ibidem*, 50.

15 *Ibidem*, 81-82.

16 Sunderland aan Sidney, 29-8-1679 in: *Diary*, I, 110-114.

17 *Diary*, I, 132.

18 M. A. M. Franken, *Coenraad van Beuningen's politieke en diplomatieke activiteiten in de jaren 1667-1684* (Groningen, 1966) 172.

19 *Ibidem*, 173.

20 *Diary*, I, 174.

niet off het hoff heeft wederom op nieuws engagementen met Vranckrijck genoemen²¹. Dit mislukte omdat Lodewijk de Engelse eisen te hoog vond, maar ook speelde een rol dat Lodewijk een diplomatieke opening naar de Republiek wilde maken. De Franse monarch realiseerde zich dat er in de Staten van Holland en vooral in Amsterdam een sterke pro-Franse factie bestond, die een hernieuwing van het defensieverdrag van 1662 met Frankrijk als de beste zekerheidsfactor beschouwde om met de machtige nabuur in vrede te leven. Aangezien hij Karel eigenlijk ook wel wilde straffen voor diens poging met de Republiek in zee te gaan, besloot Lodewijk XIV een poging te ondernemen de alliantie van 1662 te hernieuwen. Het voorstel daartoe van de Franse ambassadeur D'Avaux vond zoveel bijval in de Staten van Holland, dat het de prins, Sidney, Van Beuningen en raadpensionaris Fagel de grootste moeite kostte de Staten er toe te bewegen er niet mee akkoord te gaan²².

In Engeland had men met de mogelijkheid dat Lodewijk een verdrag met de Republiek zou proberen te sluiten totaal geen rekening gehouden. Karel was zeer verbolgen over het Franse optreden, te meer daar zijn eigen streven naar een Franse alliantie op niets was uitgelopen. Zo ontstond er een tijdelijke breuk in de betrekkingen tussen Engeland en Frankrijk. Karel toonde zich nu ontvankelijk voor de herhaalde verzoeken van Van Beuningen en de prins om een bondgenootschap met Spanje te sluiten²³.

Pogingen om ook met de Duitse vorsten allianties aan te gaan mislukten echter, gezien de onzekere politieke toestand in Engeland. Toch was Sunderland niet ontevreden dat hij er in eerste instantie alleen in slaagde op 10 juni 1680 met Spanje een verdrag te sluiten, ook al stak Karel II in een reactie op dit verdrag aan de Franse gezant Barillon zijn voorkeur voor Frankrijk ook nu nog niet onder stoelen of banken. 'What I do is not out of love for them [the Spaniards]. I act out of necessity. I must pacify the English and do my best to prevent the outbreak of war'²⁴. Sunderland, wel ingenomen met het Engels-Spaanse verdrag, schreef aan Willem III dat hij hoopte dat de staten-generaal een resolutie zouden aannemen, die de drie verdragen die nu tussen Engeland, Spanje en de Republiek bestonden, namelijk het Spaans-Nederlandse van 1673, het Engels-Nederlandse van januari 1678 en het zojuist gesloten verdrag tussen Engeland en Spanje zou bekrachtigen²⁵. Een dergelijke acte van adhesie zou de kroon vormen op de anti-Franse politiek van het Engelse hof.

Ook Willem zelf diende volgens Sunderland zijn aandeel te leveren aan de strijd tegen de exclusionisten. Begin juni 1680 had Sunderland aan Sidney geschreven dat 'the Prince must also do his part'²⁶. In Sunderlands scenario diende Willem naar Engeland te komen voor de zitting van het parlement, die na de zoveelste prorogatie nu weer naar

21 ARA, Staten Generaal, inventaris 12589-178.

22 Franken, *Van Beuningen's diplomatieke activiteiten*, 174.

23 10, 27, 29, 30 januari en 1 februari 1680 in: *Diary*, I, 224, 245-247 en 256.

24 Geciteerd bij M. Ashley, *Charles II* (Londen, 1971) 258.

25 Sunderland aan Willem, 15 juni 1680, in: G. Groen van Prinsterer, *Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange-Nassau*, 2e série, V (Utrecht, 1861) 407.

26 *Diary*, II, 70.

het begin van juli was verschoven. Door dan plaats te nemen in het Hogerhuis en zich achter de koning op te stellen zou Willem een waardevolle bijdrage leveren aan de overwinning op de exclusionisten en — niet te vergeten — hem, Sunderland eeuwige roem verschaffen.

Het idee om Willem te vragen naar Engeland te komen voor de oorspronkelijke zitting van het parlement in de herfst van 1679 was afkomstig van Sidney²⁷. Voordat hij als ambassadeur naar de Republiek vertrok had deze Sunderland, Halifax en Essex van het nut ervan weten te overtuigen, 'we thought it would be very good for him and everybody else, for him to come over in October, and take his place at the council and in the House of Peers'²⁸. Sunderland dacht dat de koning geen bezwaar zou hebben tegen de overkomst van zijn neef²⁹. In mei 1679 had nota bene Jacobus vanuit zijn verbanningsoord naar de prins geschreven dat diens aanwezigheid in Engeland een bron van kracht voor de monarchie kon zijn³⁰ en Sunderland ging er van uit dat Karel de mening van zijn broer deelde.

Volgens de leden van het *triumvirate* kon Willem de populariteit van Monmouth neutraliseren en tevens hun eigen positie versterken. Dit laatste aspect van hun wens hem naar Engeland te laten komen, doorzag Willem natuurlijk en hij paste er voor om door Sunderland als joker te worden ingezet. Toch speelde hij in september 1679 met het idee naar Engeland te komen³¹ om daardoor de interne tegenstellingen in Engeland te beëindigen. Een sterk, eensgezind Engeland was immers een absolute voorwaarde om Frankrijk effectief tegenspel te kunnen bieden. Toch besepte Willem ook dat een bezoek aan Engeland hem schade zou kunnen berokkenen. Toen Monmouth in september 1679 door Karel het land werd uitgestuurd om de oppositie niet de indruk te geven dat hij het alleen op Jacobus gemunt had, zag Willem af van een bezoek aan Engeland omdat Jacobus 'would think he intended to set up for himself'³². Hoezeer overigens Sunderland Willem als een rader in zijn eigen politieke spel beschouwde, bleek wel een maand later toen Karel op Sunderlands advies besloot zijn parlement voor een jaar niet bijeen te roepen en Willems komst naar Engeland dus niet meer nodig was.

Voor Sunderland werd Willem pas weer interessant toen Karel na een aantal prorogaties van zijn parlement in juli 1680 toch de volksvertegenwoordiging leek bijeen te willen roepen om het parlement op de hoogte te stellen van de resultaten van zijn anti-Franse politiek. De prins weigerde echter op Sunderlands invitatie in te gaan omdat hij er geen positieve resultaten van verwachtte. 'He thinks', schreef Sidney in zijn dagboek op 4/14 mei, 'it will do him hurt and the king no good, and that he and the Duke shall enter into disputes that may make them worse than they are'³³. Ook al

27 J. P. Kenyon, 'Charles II and William of Orange in 1680', *Bulletin of the Institute of historical research*, XXX (1957) 95.

28 *Diary*, I, 4.

29 *Ibidem*, 10.

30 Historical manuscripts commission, Foljambe MSS, 129-130.

31 *Diary*, 1,130.

32 *Ibidem*, 142.

33 *Ibidem*, II, 46.

had Sunderland de wens uitgesproken dat 'the Prince must do his part', toch zag Willem er geen brood in naar Engeland te komen, tenzij Karel II daartoe zijn toestemming verleende, 'for without his command he [Willem] can do nothing'³⁴. Bovendien wilde Willem pas komen als er meer duidelijkheid over de positie van zijn schoonvader was ontstaan. In een gesprek met Sidney op 4/14 juli 1680 leek Willem zelfs de overlevingskansen van Jacobus in twijfel te trekken, 'if the Duke was gone, he believed he could do something'³⁵.

Aan Willems eis dat Karel eerst toestemming moest geven voor zijn reis, kwam Sunderland tegemoet door Karel van de noodzaak van de komst van de prins te overtuigen. De machtstoename van de exclusionisten in de zomer van 1680 bracht de koning ertoe zijn neef uit te nodigen om de tegenstanders van de monarchie te weerstaan.

De talloze prorogaties van het parlement sinds de herfst van 1679 hadden aanvaankelijk de plannen van Shaftesbury en de andere exclusionisten lelijk in de war geschopt. Alleen de volksvertegenwoordiging kon immers beslissen tot uitsluiting van Jacobus. Door het parlement niet bijeen te roepen beroofde Karel de oppositie dus van de mogelijkheid actie tegen Jacobus te ondernemen. Shaftesbury liet zich echter niet uit het veld slaan. Overal in het land organiseerde hij *petitioning campaigns* waarin de ondertekenaars van de petitie de koning verzochten het parlement bijeen te roepen. Aanhangers van de koning toonden in tegenacties hun afschuw over het optreden van *de petitioners*. Uit *abhorrrers* en *petitioners* ontstonden de eerste politieke partijen in Engeland, de tories en de whigs. De whigs hoopten met hun petitie de politieke spanning op te voeren en de koning te dwingen een zitting van het parlement bijeen te roepen. Shaftesbury versterkte de positie van de whigs door eind juni 1680 voor de *grand jury of Middlesex* Jacobus ervan te beschuldigen een *popish recusant* te zijn en de hertogin van Portsmouth *a common prostitute*. Voordat de jury een uitspraak kon doen stuurde *lord chief justice* Scroggs de jury naar huis omdat zij zich volgens hem ten onrechte had bezig gehouden met staatszaken³⁶. Desondanks betekende het optreden van Shaftesbury, ook al leidde het niet tot strafvervolging, wel een enorme slag voor het prestige van de koning. Weinig goeds beloofde eveneens de keuze van twee republikeinen tot *sheriffs* van Londen op 22 juli. *Sheriffs* hadden onder andere als taak het selecteren van juries. Het leek er dus op dat de whigs de rechtsuitoefening in een groot deel van Londen zouden gaan controleren³⁷. In een dergelijke situatie zijn parlement ontmoeten was geen prettig vooruitzicht voor de koning. Er bestond echter geen precedent voor het ontbinden van een nieuw gekozen parlement zonder dat het bijeengekomen was. Daarom bleef er voor Karel geen andere keuze over dan het parlement voor 21 oktober 1680 bijeen te roepen.

In deze situatie achtte Karel II de overkomst van zijn neef gewenst en zo kreeg Sidney op 21 juli 1680 opdracht Willem op de hoogte te stellen van Karels instemming met

34 *Ibidem*, 78-79.

35 *Ibidem*, 79.

36 Haley, *Shaftesbury*, 580.

37 *Ibidem*, 582.

zijn komst. Mochten Karel en ook Willem op dat ogenblik nog gedacht hebben dat het bezoek bedoeld was om de monarchie te versterken, Sunderland daarentegen verkeerde inmiddels in de veronderstelling dat de verscherping van het conflict tussen de koning en de exclusionisten tot een overwinning van de laatstgenoemden zou leiden. Volgens Sunderland bleef er voor Karel geen andere keuze over dan in te stemmen met de uitsluiting van zijn broer. Met zijn komst diende Willem Monmouth te tonen dat hij de strijd met hem om de rechten van Mary en hemzelf veilig te stellen, niet schuwde³⁸.

Sunderland exclusionist. Willem aarzelt met partij kiezen

Sunderland had zijn besluit exclusionist te worden niet overhaast, maar pas na rijp beraad genomen. Aan zijn keuze voor de exclusionisten lag een aantal overwegingen ten grondslag. Het optreden van Shaftesbury voor de *grand jury* van Middlesex, de verkiezing van de republikeinse *sheriffs* en het besluit van de staten-generaal de acte van adhesie te verwerpen, deden de politieke winst die het Engels-Spaanse verdrag had opgeleverd vrijwel teniet³⁹. Sunderland beseftte dat de regering het parlement te weinig tastbaars te bieden had om het vertrouwen van de volksvertegenwoordiging te herwinnen. Hij zou ongetwijfeld geconfronteerd worden met een zeer vijandig Lagerhuis dat opnieuw de uitsluiting van Jacobus zou eisen. In een dergelijke situatie leek het Sunderland niet verstandig zich nog langer tegen de exclusionisten te verzetten. Hij was er — ten onrechte overigens — van overtuigd geraakt dat Karel uiteindelijk wel zou moeten buigen voor hun wensen.

De prins, die evenals Karel op het moment van de uitnodiging niet op de hoogte was van Sunderlands politieke gedachtespinstels, kon niet meteen naar Engeland komen, omdat hij eerst naar Berlijn moest voor overleg met zijn oom Frederik Willem, de keurvorst van Brandenburg. Met zijn bezoek hoopte Willem te bewerkstelligen dat de keurvorst zijn pro-Franse politiek zou opgeven en opnieuw vriendschappelijke betrekkingen zou aanknopen met de Republiek⁴⁰.

Toen Willem begin november 1680 uit Brandenburg terugkeerde, was hij echter niet langer welkom in Engeland omdat Sunderland voor de bijeenkomst van het parlement op 21 oktober zijn politieke koerswijziging aan de koning bekend had gemaakt en Karel zich realiseerde dat de komst van zijn neef slechts zou dienen om Sunderlands *exclusion*-politiek te helpen verwezenlijken. Dat Karel Sunderland niet meteen ontsloeg was slechts een tactische manoeuvre van de koning. Sunderland had zich niet bij Shaftesbury aangesloten, maar had zich aan het hoofd gesteld van een groep politici die opkwam voor de belangen van Willem en Mary. Karel beseftte dat het ontslag van Sunderland de eenheid onder de whigs zou kunnen herstellen, want de koning vreesde dat zijn staatssecretaris en zijn aanhangers in zo'n geval zouden kunnen overlopen naar het kamp van Shaftesbury, die steeds meer Monmouths kaart leek te spelen nadat Karel

38 Kenyon, 'Charles II and William of Orange', 97.

39 Kenyon, *Sunderland*, 54.

40 Mijn artikel 'William III, Brandenburg and the construction of the anti-French coalition 1672-1688' in: J. I. Israel, ed., *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge, 1991) 299-335.

zijn verzoek om te scheiden van Catharina van Braganza, opnieuw te trouwen en alsnog wettige troonopvolgers te verwekken, afgewezen had.

Sunderland, er nog steeds van overtuigd dat Karel uiteindelijk zou instemmen met *exclusion*, besloot vervolgens Willem in het geheim naar Engeland uit te nodigen om daarmee de druk op de koning zodanig op te voeren dat deze zijn verzet tegen de uitsluiting van zijn broer zou staken⁴¹. Op 1/11 november 1680 schreef Sunderland aan de prins 'that all will break up peices, if great care be not taken by some powerfull remedy and that very quickly'⁴². Willem begreep dat hij als *powerfull remedy* moest fungeren, maar hij kon zich er (nog) niet toe brengen mee te werken aan de uitsluiting van zijn schoonvader. 'He thinks', noteerde Sidney in zijn dagboek, 'excluding the Duke an injustice and he would not advise the king to do it for all the world'⁴³.

In eerste instantie was Willem ook tevreden over deze door hem gevolgde koers, want op 11/21 november besloot de whig meerderheid in het Lagerhuis weliswaar opnieuw tot een aanvaarding van een *exclusion bill*, maar verwierpen de lords vier dagen later, na een debat van zeven uur de *bill* met 63 tegen 30 stemmen. Doorslaggevend voor de nederlaag van de whigs waren de aanwezigheid van de koning die op 8 november op niet mis te verstane wijze te kennen had gegeven dat hij niet met *exclusion* zou instemmen⁴⁴ en het optreden van Halifax. De laatste hield na zijn terugkeer in Londen, in de woorden van de tory sir John Reresby 'so fine and so powerful a defence that he alone (for so all confessed) persuaded the whole House against it'⁴⁵. Nadat hij gehoord had dat het Hogerhuis op 15/25 november de *exclusion bill* verworpen had, toonde Willem zich ingenomen met zijn besluit Sunderlands uitnodiging af te wijzen 'saying what a pretty figure he should have made'⁴⁶.

Niettemin beschouwde de prins de verwerping van de *exclusion bill* door het Hogerhuis als een regelrechte ramp. De koning zou nu minder geneigd zijn aan de exclusionisten toe te geven. Engeland zou een verscheurde natie blijven en niet in staat blijken een krachtige buitenlandse politiek te voeren. Op die eenheid tussen koning en parlement hadden ook de staten-generaal aangedrongen in een petitie aan de koning op de dag dat het parlement bijeenkwam: 'que Vt Mt veuille s'appliquer avec tout le soin possible à l'union avec son Parlement pour tirer de cette assemblee un heureux succes'⁴⁷. Zelf had Willem op 12/22 november aan sir Leoline Jenkins, Sunderlands collega-staatssecretaris geschreven dat hij hoopte dat de koning en zijn parlement elkaar zouden vinden 'without which I foresee infallibly an imminent danger for the king, the Royal family and the greatest part of Europe'⁴⁸. Toen die eenheid niet bereikbaar leek, toonde Willem zich dan ook zeer geschokt: 'we were all undone'⁴⁹.

41 J. R. Jones, *The first whigs. The politics of the exclusion crisis, 1678-1683* (Londen, 1961) 140.

42 *Archives*, V, 435-436.

43 *Diary*, II, 120.

44 Kenyon, *Sunderland*, 64.

45 H. C. Foxcroft, *Halifax*, I (Londen, 1898) 248.

46 *Ibidem*, II, 124.

47 ARA, Staten Generaal, inventaris 12589-179, secrete kast.

48 J. Dalrymple, *Memoirs of Great Britain and Ireland*, I (Londen, 1771) 374.

49 *Diary*, II, 124.

Met het oog op het 'imminent danger for the greatest part of Europe' voelde Willem III er echter niets voor de diepgaande vertrouwenscrisis tussen koning en parlement als een *fait accompli* te beschouwen. Tot dan had Willem zich niet openlijk tegen zijn schoonvader durven keren, maar ook had hij zich niet duidelijk uitgesproken vóór Jacobus, 'he thinks it not very nice nor a pleasant thing to ruin oneself for one that does not love one', tekende Sidney op 16 juli uit Willems mond op⁵⁰. Na een lange periode van wikken en wegen raakte Willem er nu van overtuigd dat Karel de uitsluiting van zijn broer diende te accepteren om de harmonie tussen hem en zijn parlement te herstellen. Zichzelf daarvoor openlijk uitspreken achtte Willem evenwel te gevaarlijk. Daarom bediende hij zich van de staten-generaal om de bezwaren van de koning tegen de uitsluiting van zijn broer te ontkrachten. Mochten de staten-generaal niet in hun opzet slagen, dan kon Willem nog altijd de vermoorde onschuld spelen en enig aandeel in het optreden van de staten-generaal ontkennen.

De Insinuation

Na ontvangst van een brief van Van Citters en Van Leyden van Leeuwen, respectievelijk gewoon en buitengewoon ambassadeur van de Republiek in Engeland, waarin beide diplomaten op 16/26 november 1680 verslag deden van de Engelse politieke situatie, gaven de staten-generaal op 24 november/4 december de leden van het secreet besogne opdracht met Sidney in overleg te treden om 'de oneenigheden die tusschen Hoogstged. sijne Conincklijke Majesteyt ende t'Parlement souden mogen komen te ontstaan in der minne mogen werden gevonden en uyt de wegh geleydt'⁵¹. Willem zette vervolgens het geheim besogne buiten spel om zo min mogelijk mensen deelgenoot te maken van zijn plan Karel te laten instemmen met de uitsluiting van zijn broer. Hij verzocht Sidney zich ziek te melden zodat deze op 5 december slechts met Fagel en het lid van het geheim besogne Mauregnault in het grootste geheim overleg pleegde. De uitkomst van het beraad was een 'Insinuation faite par des députés des Estats-Généraux dans une conférence à Monsr de Sydney, Envoyé Extr. d'Angleterre'. Sidney stuurde het door Fagel opgestelde stuk naar Engeland waar Sunderland een Engelse vertaling verzorgde⁵².

Van de 'Insinuation' was Willem de geestelijke vader, ook al droeg hij er formeel geen verantwoordelijkheid voor⁵³. Over de vraag of het stuk aandrang op de uitsluiting van Jacobus, bestaat onder historici geen eensgezindheid. Fruin in 'Prins Willem in zijn verhouding tot Engeland'⁵⁴ was van mening dat de 'Insinuation' uitsluiting bepleitte. Japikse stelde in zijn biografie van Willem III:

Aandachtige lezing van het stuk laat niet de conclusie toe, dat de geestelijke vader van de

50 *Ibidem*, 84.

51 ARA, Staten van Holland na 1572, inventaris 2429 Register Saecken van Engeland, 1680.

52 N. Japikse, 'De Insinuation van de Staten-Generaal aan de Engelsche gezant op 5 December 1680', *BVGO*, 7e reeks, III (1925) 425-441.

53 Jones, *Charles II*, 161.

54 R. Fruin, *Verzamelde werken*, V(Den Haag, 1902) 76 vlg.

'Insinuation' toch eigenlijk wel voor de uitsluiting was. Al kunnen enkele uitdrukkingen als dubbelzinnig worden aangezien en al is het stuk niet overal even duidelijk⁵⁵.

Ik ben van mening dat de 'Insinuation', zonder Jacobus overigens expliciet te noemen, wel degelijk voor uitsluiting van de hertog van York pleitte. In het stuk betreurden de staten-generaal de onenigheid tussen koning en parlement en wezen op de gevaren die daaraan verbonden waren. Zij konden zich onmogelijk voorstellen dat aan 'une affaire si incertaine comme est une affaire d'une succession future' de belangen van Europa, van de protestantse vorsten en vooral van Engeland zelf werden opgeofferd. Zij herinnerden Karel II er aan dat 'en Angleterre mesme les décrets du Parlement, portant exclusion de la succession au Royaume, n'ont eu aucun effect'. In dit verband wezen zij op de vorstinnen Mary en Elisabeth I, die ooit ook van de troonopvolging waren buitengesloten, maar wier uitsluiting nooit was geëffectueerd. Hiermee gaven de staten-generaal te kennen dat Karel volgens hen gerust met de *exclusion bill* kon instemmen omdat aanname van het wetsvoorstel niet automatisch het politieke einde van Jacobus hoefde te betekenen.

Mocht de historicus Japikse gesproken hebben van dubbelzinnige uitdrukkingen in de 'Insinuation', tijdgenoot Karel II beschouwde 'An Intimation of the Deputies of the States General in a late discourse with Mr Sidney extra-ordinary envoy from H M of Great Britain' als een ondubbelzinnige poging van de staten-generaal hem er toe te brengen zijn bezwaren tegen de *exclusion bill* te laten varen. Karel was verontwaardigd over deze inmenging in de binnenlandse politiek van Engeland 'thinking the States ought not to have spoken so plainly or particularly'⁵⁶. Echt boos was de koning op Sunderland, die in Londen gezien werd als het kwade genius achter de 'Insinuation' en daarmee geprobeerd had de staten-generaal voor zijn karretje te spannen. Ook Sidney 'was to be reprimanded for having taken and sent such a paper' aan twintig van zijn politieke vrienden in de *Commons*⁵⁷.

Zo kwamen de staten-generaal er nog goed af. Jacobus was van mening dat 'without encouragement from London and the envoye himself, such paper had never been sent'. Zo naïef dat ze Willem geen enkele bemoeienis met de 'Insinuation' toedachten, zullen Karel en Jacobus zeker niet geweest zijn. Ze wisten hoe machtig Willem in de Republiek was. Om hem echter in deze fase van de strijd tegen de whigs niet van zich te vervreemden, wekten de broers tegenover Willem de indruk dat ze niet geloofden dat hij iets met de 'Insinuation' te maken had. 'I easily beleve you had no hand [in] it', schreef Jacobus op 25 december/4 januari 1681 aan zijn schoonzoon⁵⁸.

Diezelfde schoonzoon had begin januari 1681 overigens zijn bezwaren tegen *exclusion* helemaal over boord gezet en op het punt gestaan naar Engeland te komen om de strijd met Monmouth over de successierechten aan te gaan. Eind december had Willem

55 N. Japikse, *Prins Willem III. De stadhouder-koning*, I (Amsterdam, 1930) 149.

56 Kenyon, *Sunderland*, 69.

57 Jacobus aan de prins, 25 december-4 januari 1681, *Archives*, V, 461-462 en Henning, *History of parliament*, III, 434.

58 *Archives*, V, 461-462

een brief van Van Leyden van Leeuwen ontvangen waaruit hij de indruk kreeg dat Karel uiteindelijk toch nog zijn oppositie tegen de uitsluiting van zijn broer zou staken⁵⁹. Sidney kreeg van de prins het verzoek aan Sunderland te schrijven, dat als de koning in het openbaar zijn instemming met *exclusion* betuigde en Willems aanwezigheid nuttig achtte, 'he [de prins] will go over the next day'⁶⁰. Sunderland zag zich echter genoodzaakt te antwoorden dat zijn politieke rol was uitgespeeld. Volgens hem kon Willem alleen iets bereiken als hij onuitgenodigd in Engeland verscheen in de rol van 'grote bemiddelaar'⁶¹. Een dergelijke rol zag Willem op dat moment voor zichzelf niet weggelegd en zo bleef er voor hem niets anders over dan de loop der ontwikkelingen in Engeland af te wachten.

Daar ontwikkelde het politieke getij na de verwerping van de *exclusion bill* in het Hogerhuis zich ten gunste van de koning. In het Lagerhuis werd de whig meerderheid steeds radicaler. Karels aanbod akkoord te gaan met het voorstel van Halifax de macht van een katholieke troonopvolger te beperken, werd verworpen. Het weigerde Karel belastinggelden te voteren als hij niet akkoord ging met de uitsluiting van zijn broer en brandmerkte Halifax als 'promotor of Popery and enemy to the King and Kingdom'⁶². Ook probeerden de parlementariërs de uitvoerende macht van de koning aan banden te leggen door te eisen dat de koning nog slechts ambtenaren mocht benoemen die hun vertrouwen genoten⁶³.

Deze radicalisering van het Lagerhuis kwam de koning uitstekend van pas. Karel voelde dat het extremisme van de whigs de angst voor een nieuwe burgeroorlog aanwakkerde. De tory-leus 'fortyone is here again'⁶⁴ werkte in het voordeel van de koning. Angst voor burgeroorlog dreef gematigde politici weer terug naar het royalistische kamp. Daarom durfde Karel na een aanval op vier van zijn ministers op 10 januari 1681 het parlement te schorsen en het acht dagen later te ontbinden. De koning bepaalde tevens dat het nieuwe parlement op 21 maart bijeen zou komen in Oxford, waar Shaftesbury geen gebruik kon maken van de *London mob*, zijn politieke drukmiddel bij uitstek⁶⁵.

Willem III toonde zich verontrust over de ontbinding van het parlement en trok daaruit, niet ten onrechte, de conclusie dat 'the King has taken measures with France and so does everybody'⁶⁶. Met belangstelling informeerde hij bij Jenkins naar het voorstel dat de koning aan het nieuwe parlement in Oxford zou doen 'which', volgens Jenkins, 'he [de koning] is sure your Highness can not dislike of'⁶⁷.

Dit regentschapsidee kwam in de daarop volgende briefwisseling met de Engelse politici echter niet meer aan de orde. De uitsluiting van de hertog van York werd het

59 *Diary*, II, 147-148.

60 *Ibidem*, 149-151.

61 Kenyon, *Sunderland*, 72.

62 Foxcroft, *Halifax*, I, 271.

61 Blencowe, *Diary*, II, 220-224.

64 Geciteerd bij Jones, *Charles II*, 190.

65 Fraser, *Charles II*, 401.

66 *Diary*, II, 160-161.

67 Jenkins aan de prins 18/28 januari 1681, *Archives*, V, 472.

centrale thema in de correspondentie tussen de prins en Lawrence Hyde, die na het ontslag van Sunderland in januari 1681 het meeste vertrouwen van de koning genoot. Dat Karel Sunderland had durven ontslaan was een teken dat hij zich sterk genoeg voelde om het initiatief in de strijd met de whigs te nemen.

Ook Willem III moest deze koerswijziging aan den lijve ondervinden. Tot dan had Karel de goede relaties met zijn neef niet willen verstoren omdat het belangrijk was Orange en Monmouth whigs gescheiden te houden. Nu het politieke getij zich ten gunste van hem leek te keren, meende Karel dat hij zijn neef wel wat harder kon aanpakken. Hij verdacht Willem ervan voorstander te zijn van *exclusion*, want volgens Karel hadden de staten-generaal de 'Insinuation' nooit zonder zijn toestemming kunnen opstellen. Met het oog op de bijeenkomst van het Oxford parlement in maart 1681 kreeg Hyde, een oom van Willems vrouw Mary, de opdracht Willem duidelijk te maken dat uitsluiting van Jacobus voor het hof nog steeds onbespreekbaar was⁶⁸. Willems reactie op dit eerste schrijven is niet bewaard gebleven, maar volgens Hyde zou Willem op de uitsluiting van Jacobus hebben aangedrongen. In een volgend schrijven stelde de Engelse minister tenminste dat 'your thoughts are still upon one expedient onely, which believe me, will never accommodate anything'. Volgens Hyde was dat 'expedient not an accommodation, but a submission on one side'⁶⁹. Willem zal wel blij geweest zijn dat hij formeel geen verantwoordelijkheid voor de 'Insinuation' had gedragen, want nu kon hij Hyde boos verwijten dat deze zijn brief totaal verkeerd had uitgelegd, 'quandt je ne m'explique pas sur une matière aussi importante et délicate qu'est celle de l'exclusion, surquoi je ne me suis point expliqué'⁷⁰. Hyde verdedigde zich met te zeggen 'I intended nothing that your Highness could possibly take ill of me'⁷¹, maar de briefwisseling had de relatie tussen beide heren grondig verstoord.

En die verstandhouding zou er vooralsnog niet beter op worden. Karel voelde zich in Oxford, mede doordat Lawrence Hyde op 14 maart met de Franse gezant Barillon mondeling een nieuw subsidieverdrag was overeengekomen, zo sterk dat hij het parlement op 28 maart ontbond op het moment dat het Lagerhuis voor het eerst de derde *exclusion bill* behandelde. Tevoren hadden de parlementariërs het voorstel van Halifax om Willem en Mary als regenten voor Jacobus te laten optreden indien Karel kwam te overlijden, verworpen. Karel kon de onbuigzaamheid van de whigs nu in politieke winst voor zichzelf omzetten. Met behulp van de Tories en de anglicaanse geestelijkheid slaagde de koning erin de whigs te verslaan en zijn macht zo te vergroten dat hij gedurende de laatste jaren van zijn leven een persoonlijk bewind kon voeren⁷². En dat zou Willem III merken!

68 Hyde aan de prins, 19/29 februari 1681, *Archives*, V, 479-481.

69 Hyde aan de prins, 11/21 maart 1681, *Ibidem*, 484-85.

70 Prins aan Hyde, 21 maart/1 april, *Ibidem*, 493-494.

71 Hyde aan de prins, 1/11 april 1681, *Ibidem*, 494.

72 S. Baxter, *William III* (Londen, 1966)162.

Toenemende irritatie

Eind mei 1681 besloot Karel II Sidney terug te roepen naar Engeland⁷³. De prins had met deze mogelijkheid al sinds eind januari 1681 rekening gehouden, omdat Sidney zich uitgesproken had voor *exclusion* en nauw had samengewerkt met Sunderland. Om Sidney te tonen dat hij nog steeds zijn volste vertrouwen genoot, had Willem hem het opperbevel van de Engelse en Schotse troepen in staatse dienst in het vooruitzicht gesteld.

Deze opzet werd echter gedwarsboemd door Karel die besloten had Willem te 'straffen' voor zijn twijfelachtige optreden tijdens de *exclusion crisis*. Hoewel de koning Willem had toegezegd hem te zullen raadplegen over de benoeming van Sidneys opvolger, liet Karel in strijd met deze belofte doorschemeren Bevil Skelton naar Den Haag te zullen sturen, ook al wist Hyde, die het nieuws aan Willem overbracht, dat deze 'will not be so agreeable to your Highnesse'⁷⁴. Inderdaad was Willem zeer verontwaardigd over het voornemen van Karel Skelton in Den Haag te stationeren, aangezien deze als zeer pro-Frans bekend stond. *Surprized* en *angry* reageerde Willem eveneens op een schrijven van lord Conway, Sunderlands opvolger als staatssecretaris, waarin deze de prins op de hoogte stelde van de bezwaren van Karel tegen de aanstelling van Sidney tot bevelhebber van de Engelse troepen in Nederlandse dienst. '[The King] doth earnestly entreat your Highnesse not to dispose of that command till his Ma. be first acquainted with it and give his probation to it'⁷⁵.

Willem protesteerde tegen de voorgenomen bezending van Skelton zonder daarover eerst geraadpleegd te zijn. Hyde moest toegeven dat Karel zich niet aan zijn belofte gehouden had, maar hij verzocht Willem niettemin 'to agree with the King in it'. Er kon immers, aldus Hyde, niets schadelijkere zijn voor de koning en de hele wereld dan een slechte verstandhouding tussen hem en de prins⁷⁶. Deze opmerking, die niet van oprechtheid getuigde gezien de nauwe banden tussen Engeland en Frankrijk, maakte op dat ogenblik weinig indruk op Willem. Niet alleen was hij geïrriteerd over Karels voornemen Skelton naar Den Haag te sturen en de weigering van de koning Sidney als nieuwe bevelhebber te accepteren, ook baarde hem het weinig resolute optreden van Karel tegen de toenemende expansiezucht van Lodewijk XIV in 1681 grote zorgen.

Het Engels-Franse verdrag van 14/24 maart 1681 bood Lodewijk XIV de gelegenheid ten koste van de Spaanse Nederlanden zijn landsgrenzen opnieuw naar het noorden uit te breiden, aangezien Karel in het verdrag beloofd had de verplichtingen die uit het Spaans-Engelse verdrag van juni 1680 voortvloeiden, niet na te zullen komen. Karel II hoopte echter de schijn van goed Spaans bondgenoot te kunnen ophouden, omdat Lodewijk hem beloofd had de Spaanse Nederlanden niet te zullen aanvallen⁷⁷. Openlijke agressie van de kant van Frankrijk vond dit keer ook niet plaats. Lodewijk bediende zich van juridische spitsvondigheden om zijn grondgebied uit te breiden.

73 Hyde aan de prins, 31 mei 1681, *Archives*, V, 502.

74 Hyde aan de prins, 31 mei 1681, *Ibidem*.

75 Conway aan de prins, 31 mei 1681, *Ibidem*, 501-502.

76 *Ibidem*, 506.

77 Jones, *Charles II*, 167.

Door middel van de *chambres de réunions* slaagde Lodewijk erin langs 'legale' weg het Franse grondgebied aanzienlijk uit te breiden.

In eerste instantie leek Karel II toch tegen deze Franse acties op te zullen treden. Eind april 1681 liet Van Citters de staten-generaal tenminste weten dat Karel II aan Ronquillo, de Spaanse ambassadeur in Engeland, beloofd had 'sijn gemaecte tractaten heyligh te sullen observeren en nae tekomen'⁷⁸. Die toezegging zou Karel, gezien zijn Franse connecties, vanzelfsprekend niet gestand kunnen doen. Daarom bleken verzoeken van Van Citters op 24 mei/3 juni en de prins op 27 mei/6 juni om stappen tegen Lodewijk XIV te ondernemen aan dovemans oren gericht te zijn⁷⁹. Tenslotte verklaarde Karel op 3/13 juni tegenover Van Citters dat hij uit binnenlands-politieke overwegingen actief optreden tegenover Frankrijk afwees. De Nederlandse ambassadeur hoorde dat de koning niet van plan was 'hem in eenigen manieren met empressement tegens Hoogst gedachte Coninck van Vranckrijk uyt te laeten veel min met hem te brouillieren'. Karel deed dat niet uit vriendschap of angst voor Lodewijk, maar omdat 'de presbiteriaenen [de whigs] hem maer gaerne saegen in eenigen uytlanschen oorlogh geengageert'. In geval van oorlog moest Karel aan het parlement geld vragen en dan zouden de whigs proberen 'door dat middel hem te obligeren ende aen haer over te moeten geven wat sij per fas out nefas (soo men segt) van hem pretendeeren'⁸⁰. De wens zijn parlement niet bijeen te hoeven roepen vormde ongetwijfeld een belangrijk motief voor Karels neutraliteitspolitiek. Vanuit Willems standpunt gezien speelde die politiek Lodewijk XIV volledig in de kaart en diende dus herzien te worden.

Zo zakten de betrekkingen tussen Karel en de prins tot een bedenkelijk laag niveau af. Hyde en Halifax, die dit niet in het belang van Engeland achtten, meenden dan ook dat er een ontmoeting tussen Karel en Willem gearrangeerd moest worden om een verzoeningsproces op gang te brengen. Karel liet zich door hen overtuigen en nodigde Willem begin juni 1681 uit naar Engeland te komen⁸¹. Willem III, onkundig van het Engels-Franse verdrag, toonde zich ingenomen met de uitnodiging. Volgens Sidney dacht hij 'it would do good and it can do no harm'⁸². De waarschuwing van Jacobus dat de komst van Willem 'would give great heart and a new life to the factious partie at this critical time when the king had them under his feet'⁸³ bracht Karel niet tot andere gedachten. Juist door Willem naar Engeland uit te nodigen, vermeed de koning de indruk dat hij en Lodewijk XIV elkaar opnieuw gevonden hadden. Barillon, die zich niettemin verontrust toonde over de komst van de stadhouder, werd door Karel gerustgesteld met de opmerking dat Lodewijk niet bang hoefde te zijn dat de reis van Willem iets in hun recente overeenkomst zou veranderen⁸⁴.

78 ARA, Staten van Holland na 1572, inventaris 2430 Register Saecken van Engeland, 1681.

79 ARA, Staten-Generaal, inventaris 12589-181, secrete kast en S. W. Singer, ed., *Clarendon and Rochester correspondence*, I (Londen, 1828) 58.

80 ARA, Staten van Holland na 1572, inventaris 2430 Register Saecken van Engeland, 1681.

81 R. Hutton, *Charles II, king of England, Scotland and Ireland* (Oxford, 1989) 409.

82 *Diary*, II, 203.

83 J. S. Clark, *The life of James II*, I (Londen, 1816) 690-93.

84 Dalrymple, *Memoirs*, I, part I, book I, 73.

De reis van Willem III naar Engeland

Om uit te vinden of de derde tocht die hij naar Engeland ging maken werkelijk de verstandhouding met zijn oom zou verbeteren, raadpleegde Willem eerst een aantal Engelse politici. Ruim een decennium eerder, in 1670, was zijn eerste bezoek op een mislukking uitgelopen. Vlak voor de komst van zijn indertijd twintigjarige neef had Karel II met Lodewijk XIV het geheim verdrag van Dover gesloten. Karel had Willem in de geheimen ervan willen inleiden en had gehoopt dat de prins wel zou instemmen met de hem toegedachte rol van sou verein heerser over een Republiek waarvan Engeland en Frankrijk grote stukken hadden afgehaald. Willem had zich echter zeer onafhankelijk tegenover zijn oom opgesteld. Karel vond hem 'een hartstochtelijk Hollander en een protestant'. De koning had het dan ook beter geacht zijn neef in het ongewisse te laten over de internationale ontwikkelingen⁸⁵. Na de gezamenlijke aanval van Frankrijk en Engeland op de Republiek in 1672 had Karel moeten constateren dat Willem de belangen van de Republiek liet prevaleren boven die van de Stuarts. Het tweede bezoek, eind 1677, had een beter verloop gekend. Niet alleen had hij Mary gehuwd, maar de prins was er ook in geslaagd — weliswaar tijdelijk — Karel over te halen een bondgenootschap tegen Lodewijk XIV te sluiten.

Nu, in 1681, was de verhouding met Karel grondig verstoord. Daarom schreef Willem aan sir William Temple en Sidney Godolphin om hun mening te peilen over zijn geplande reis. De laatste, die vanwege zijn *pro-exclusion* standpunt zijn functie in de *treasury commission* verloren had, toonde zich redelijk optimistisch. 'Your presence will be necessary to set all things right', maar de ervaren diplomaat Temple daarentegen schatte de kans op een gunstig resultaat beduidend lager in. 'I am not apt to believe that any discourses between his Majesty and your Highness are likely to end in any mutual satisfaction or agreement upon the present state of public affairs'. Hij adviseerde de prins de reis alleen te maken met de bedoeling de persoonlijke relatie tussen hem en zijn oom te verbeteren⁸⁶.

Willem ging echter niet naar Engeland om over koetjes en kalfjes te praten. Na een hartelijke ontvangst in Windsor op zaterdag 23 juli/2 augustus, waar de prins volgens Van Citters, die zich in het gevolg van de prins bevond 'van den Koninck en het gantsche Hoff met alle teyckenen van estime en toegenegentheijt weit gerecipieert'⁸⁷, kwamen in de daarop volgende twee dagen *public affairs* aan de orde. Al spoedig ondervond Willem aan den lijve de juistheid van Temple's waarschuwing dat er op dit punt met Karel geen overeenstemming te bereiken viel.

Opnieuw drong Willem er tijdens het overleg met Karel op aan Spanje te helpen bij de verdediging van de Spaanse Nederlanden. Volgens Willem diende het parlement bijeen te komen om de nodige gelden daarvoor ter beschikking te stellen. Men kan zich voorstellen dat deze laatste opmerking bij Karel, die in de afgelopen twee jaar drie parlementen had ontbonden omdat de tegenstellingen tussen hem en de volksvertegenwoordigers onoverbrugbaar waren, in slechte aarde viel. Moest hij, vroeg Karel aan

85 W. Troost, 'Voorspel tot de Glorious Revolution. Het bezoek van Willem III aan Engeland in 1670-1671', *Spiegel Historiae*, XXIII (1988) 158-165.

86 Dalrymple, *Memoirs*, I, part I, book I, 67-69.

87 ARA, Staten Generaal, inventaris 591211.

Willem, de uitsluiting van Jacobus dan maar accepteren, indien een volgend parlement, zoals te verwachten viel, opnieuw met een *exclusion bill* op de proppen kwam? Daarop kon Willem in de gegeven situatie natuurlijk slechts een ontkennend antwoord geven, 'he abhorred it'. Toen Karel hem vervolgens in overweging gaf of hij diende in te stemmen met de eis van het parlement 'upon haveing such officers in all employment as they can confide in', verwierp Willem deze suggestie eveneens⁸⁸. Op de vraag van de koning waarom men dan een parlement bijeen diende te roepen, dat toch weer dezelfde onaanvaardbare eisen op tafel zou leggen, bleef Willem het antwoord schuldig. Hij vroeg bedenktijd en 'leave to speak with whom he pleased about it'. Daartegen had Karel geen bezwaar en op 28 juli/7 augustus begaf Willem zich naar Londen, waar hij net als in 1670 bij de graaf van Arlington logeerde.

In de hoofdstad werkte Willem zich verder in de nesten door uitgebreid met verscheidene whig leiders te overleggen. Toen hij ook nog een uitnodiging van de *lord mayor* van Londen voor een diner in de Guildhall accepteerde, was voor Karel II de maat vol. De koning had zich in de eerste plaats mateloos geërgerd aan Willems verzoek wederom een parlement bijeen te roepen, waarmee de prins de verdenking dat hij nog steeds de uitsluiting van Jacobus voorstond, in stand hield. Ook al had Karel Willem toestemming gegeven te spreken met wie hij wilde, de gesprekken met de whig leiders droegen er bepaald niet toe bij 's konings humeur te verbeteren. Een officieel diner in het whig bastion Londen ging volgens Karel echter alle grenzen te buiten en vormde een regelrechte uitdaging van zijn gezag. Daarom gebod de vorst zijn neef het diner te annuleren en naar Windsor terug te keren. Willem, die de politieke implicaties van het diner onvoldoende onderkend had, verzettede zich niet tegen het bevel van zijn oom, maar hij realiseerde zich wel dat het beoogde doel van zijn reis, Engelse steun voor de strijd tegen Frankrijk en het wegruimen van onderlinge geschillen en misverstanden, niet bereikt was. Eerder dan hij oorspronkelijk gedacht had, keerde Willem op 5/15 augustus terug naar Nederland. Wel beloofde Karel zijn neef als doekje voor het bloeden dat indien Lodewijk XIV de Spaanse Nederlanden aanviel, hij zijn parlement bijeen zou roepen. Die garantie kon Karel overigens best geven, want het langs legale weg inpikken van stukken Spaans grondgebied viel immers niet onder militaire agressie.

Een verzoening tussen Karel en Willem had niet plaats gevonden, integendeel, het wantrouwen tussen beide mannen was alleen maar toegenomen. Karel had zijn veto tegen de benoeming van Sidney gehandhaafd. Wel leek het een concessie aan de prins dat hij Skeltons diplomatieke missie naar de Republiek niet liet doorgaan. De benoeming van Thomas Chudleigh, 'a non-entity' volgens professor Jones, liet echter zien dat Karel wilde voorkomen dat Willem goede betrekkingen met Engelse ambassadeurs zou opbouwen⁸⁹.

88 Clarke, *James II*, I, 690-693.

89 J. R. Jones, *Britain and the world* (Londen, 1966) 40. Toen Sidney was teruggeroepen had Karel als tijdelijke zaakwaarnemer Thomas Plott gestuurd. Na protesten van Willem III benoemde Karel in november 1681 Thomas Chudleigh. Zie F. A. Middlebush, ed., *The dispatches of Thomas Plott (1681-1682) and Thomas Chudleigh (1682-1685)*. *English envoys at The Hague* (Den Haag, 1926) vii en 5 noot 4.

Conclusie

Een dag na het vertrek van Willem III gaf Arlington, die als staatssecretaris in de periode 1662-1674 de tot stand koming van de triple alliantie, het geheim verdrag van Dover en de oorlog tegen de Republiek had meegemaakt, in een brief aan de hertog van Ormond een voortreffelijke impressie van Willems bezoek.

The Prince is returned, as the discontented party says, not well satisfied with his negotiations here, but this advantage he hath had to himself that he hath clearly seen the hands of both sides playing our great game. I pray God he may make good use of it⁹⁰.

Teleurgesteld was Willem zeker over zijn reis, maar hij had er zoveel van geleerd dat hij er in de toekomst wel voor zou waken nog eens verstrikt te raken in 'the hands of both sides playing our great game'. Toen de strijd om de uitsluiting van Jacobus begon, kon Willem zich daar niet aan onttrekken. In plaats van zelfde politieke ontwikkelingen te sturen, raakte hij waarschijnlijk uit gebrek aan kennis van de Engelse politiek en angst zijn vingers te branden verstrikt in de machtsstrijd van de Engelse politici en verloor duidelijk de greep op de gebeurtenissen.

Ruim eenjaar lang steunde Willem de politiek van Sunderland tegen de exclusionisten. Maar toen Sunderland besloot zich tegen Jacobus te keren, aarzelde Willem partij te kiezen. Dat Jacobus zijn broer als koning zou opvolgen vond Willem een weinig aantrekkelijke gedachte, want een katholieke Engelse vorst zou ongetwijfeld nauw verbonden zijn met Frankrijk. Zich echter openlijk uitspreken tegen Jacobus achtte hij lange tijd moreel onjuist en ook te gevaarlijk.

Toen hij in december 1680 uiteindelijk zelf het initiatief nam en zich doormiddel van de 'Insinuation' verkapt voor uitsluiting uitsprak, begon het politieke getij in Engeland zich reeds ten gunste van de koning te keren. Afgezien van een onjuiste timing wekte de 'Insinuation' zodanig het wantrouwen van Karel dat deze voorlopig voor Willem geen enkele rol in de Engelse politiek zag weggelegd. Die machtsvergroting van de koning en de zwakte van zijn eigen positie heeft Willem niet op zijn juiste waarde weten te schatten. Daardoor beseftte de prins onvoldoende dat Karel in 1681 de politieke situatie meester was en hijzelf geen tegenspel kon bieden en dus achter de feiten aanliep. Terwijl Karel een politiek offensief inzette tegen de whigs, drong Willem nog aan op verzoening tussen de koning en zijn politieke tegenstanders in het belang van de strijd tegen Frankrijk. Willem die bezeten was van de gedachte Frankrijk te moeten weerstaan, kon zich niet voorstellen dat Karel andere prioriteiten stelde. Karel sloeg tijdens Willems bezoek de plank niet ver mis met de opmerking dat '[Willem] loved not be convinced'⁹¹.

Willem leerde echter wel van zijn fouten. De partijstrijd waaruit hij zo geschonden te voorschijn gekomen was, overtuigde hem van de noodzaak zich te onthouden van directe inmenging in de Engelse politiek. Bij zijn vierde tocht naar Engeland, in 1688,

90 HMC, Ormonde MSS, new series, vi, 124.

91 Clarke, *James II*, I, 690-693.

die overigens een heel ander karakter droeg dan de drie voorafgaande bezoeken, weigerde Willem dan ook zich door whigs en Tories voor partijdoeleinden te laten gebruiken. De meeste Engelse politici hoopten dat Willem na zijn landing bij Brixham zou gaan onderhandelen met Jacobus. Op die manier verwachtten ze de meeste concessies van Jacobus los te krijgen en konden ze Willem III vervolgens weer aan de kant schuiven. Niet voor niets zag Willem hen als een groter obstakel dan de koning⁹². Willem onderhandelde dus niet met Jacobus, maar stelde zulke zware eisen aan zijn schoonvader, onder andere ontslag van alle katholieke ambtenaren, dat ze voor hem niet acceptabel waren⁹³. De vlucht van Jacobus maakte dat de prins geen enkele politicus iets verschuldigd was⁹⁴. Willem wist dat hij de enige persoon was wiens bijdrage aan de revolutie van cruciaal belang was geweest en dat hij derhalve onmisbaar was voor welke politieke oplossing van het troonopvolgingsvraagstuk dan ook⁹⁵. Zo kon hij zich permitteren rustig af te wachten totdat beide partijen hun onderlinge geschillen hadden uitgevochten en hem de kroon van Engeland aanboden. Slechts één keer hoefde Willem te interveniëren, namelijk toen het er op leek dat het parlement Mary tot koningin zou uitroepen en hemzelf tot prins-gemaal. De opmerking 'I will not oppose you, but go back to Holland'⁹⁶ was voldoende de parlementariërs akkoord te laten gaan met *joint monarchy*. Anders dan een decennium eerder manipuleerde nu Willem III de Engelse politici. Zonder de ervaring die hij met de Engelse partijen tijdens de *exclusion crisis* had opgedaan, zou Willem in 1688-1689 niet zo succesvol geweest zijn.

92 J. Carswell, *The descent on England. A study of the English revolution of 1688 and its European background* (Londen, 1969) 195.

93 L. Pinkham, *William III and the respectable revolution* (Cambridge Mass., 1954) 192.

94 Baxter, *William III*, 243.

95 *Ibidem*, 246.

96 Geciteerd bij G. J. Renier, *William of Orange* (Londen, 1939) 126.